9/10

नाव :- पूजा गोरक्षनाथ आगळे
कॉलेजचे नाव :- कर्मवीर गणपत
दादा मोरे महाविद्यालय
निफाड
वर्ग एस. वाय. बी.ए
विषय EVS प्रकल्प
शैक्षणिक वर्ष - 2022-23

नांदुरमध्यमेश्वर पर्यावरणीय
परिसंस्थेचा
अभ्यास
प्रकल्प

नांदूर मधमेश्वर अभयारण्य महाराष्ट्राच्या राज्याच्या नाशिक जिल्ह्यामधील निफाड तालुक्यात स्थित आहे. नांदूर मधमेश्वर जलाशयाचा परिसर आहे. येथे स्थानिक आणि स्थलांतरीत पक्षी हजारोंच्या संख्येत आढळतात असल्या मुळे तो महाराष्ट्राचे भरतपूर म्हणून ओळखले जाते. या अभयारण्याचे क्षेत्र सुमारे 100.12 चौ. की. मी व्यापले आहे.

पक्षी निरीक्षणासाठीच्या सोयी सुविधा :-

पक्षी निरक्षणासाठी चापडगाव येथे दुर्बिण, स्पॉटिंग स्कोप, फिल्ड गाईड (पक्षी मार्गदर्शक पुस्तक), मार्गदर्शक यांची सोय करण्यात आलेली आहे. जलाशयाच्या काठाने निरिक्षण मनोरे उभारण्यात आलेली आहेत.

मांजरगाव येथे सुद्धा निरिक्षण मनोरे उभारण्यात आलेली आहे. खानगाव थडी येथे निसर्ग निर्वचन केंद्र, वन, उद्यान, वनविश्रामगृह इ. सुविधा उपलब्ध आहे.

पर्यावरणीय महत्त्व :-

येथे मोठ्या प्रमाणावर जैव विविधता आढळतात. असल्यामुळे आणि येथे आढळणाऱ्या पक्ष्यांच्या प्रजातींच्या संख्या आणि स्थलांतराच्या काळात रुकून पक्ष्यांची संख्या हजारोंच्या घरात असल्यामुळे जागतिक दृष्ट्या हे महत्त्वाचे स्थळ आहे. 2020 मध्ये या ठिकाणाला जागतिक रामसर स्थळ म्हणून मान्यता मिळाली. रामसर स्थळांच्या यादीत समाविष्ट होणारे महाराष्ट्रातील पहिले ठिकाण आहे. या स्थळाने रामसर यादीत होण्यासाठीचे निकष क्र. 2 (जागतिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या प्रजातींचे अस्तित्व) निकष क्र3 (जैवविविधता कायम ठेवणे, धोक्याच्या स्थितीत असलेल्या वनस्पती आणि प्राण्यांना आसरा देणे)

निकष क्र. ७ (स्थानिक माशांच्या प्रजातींची लक्षणीय संख्या) निकष क्र. ८ (माशांसाठी अन्नाच्या महत्त्वाच्या स्रोत, अंडी घालण्याची जागा आणि मासे ज्यावर अवलंबून आहेत. असा स्थलांतराचा मार्ग) पूर्ण केल्यामुळे त्याला यादीत स्थान मिळाले.

महाराष्ट्राचे भरतपूर :-

महाराष्ट्रातील भरतपूर अशी ओळख असलेल्या नांदूरमध्यमेश्वर अभयारण्यात स्थलांतरित पक्ष्यांनी मोठे आकर्षण निर्माण केले आहे. निसर्ग अभ्यासक पक्षी निरीक्षक यांची पावले तिथे वळत आहेत. या अभयारण्याविषयी विस्तृत माहिती देणारे हे माट गाइड.

पाणथळ आणि पक्षी :-

नांदूरमध्यमेश्वर धरण हे निफाड तालुक्यातील गोदावरी आणि कादवा नद्यांच्या संगमावर आहे. १९०७ ते १९११ च्या दरम्यान येथे दगडी धरण बांधण्यात आले आहे. धरणाच्या खालच्या बाजूला नदीच्या पात्रातील खडकावर पुरातन नांदूरमध्यमेश्वराचे देऊळ आहे. धरणामुळे निर्माण झालेल्या जलाशयातील पाणी नदीच्या दोन्ही बाजूने कालव्याद्वारे लागूनच असलेल्या औरंगाबाद, अहमदनगर दुष्काळी गावांना देण्यात आलेले आहे. जलाशयातील उथळ पाणी, पात्रातील विपुल मत्स्यसंपदा विभिन्न जातींच्या विस्तृतपणे पसरलेल्या पाणवनस्पती जलाशयातील उंचवट्यावरील वृक्षराजी व सिंचना खालील शेतीतील हिरवेगार पीके या वैशिष्ट्यपूर्ण बाबींमुळे हा प्राकृतिवास पक्ष्यांसाठी उपयुक्त झाला आहे. या ठिकाणी मोठ्या संख्येने रहिवासी पक्ष्यांसमवेत हिवाळ्यात स्थलांतरित पक्षीसुद्धा वास्तव्यासाठी येतात. आतापर्यंत पक्षी निरीक्षणानुसार या संपन्न झालेल्या

जलाशयातील पाणी नदीच्या दोन्ही बाजूने कालव्याद्वारे लागूनच आहे. साकुरीवासात 220 हून अधिक प्रकारचे पक्षी स्वच्छंदपणे मुक्त विहार करताना आढळून येते. जलाशयात 24 जातीचे मासे आहे. अभयारण्य क्षेत्रात ५०० हून अधिक जातीच्या वनस्पती आहेत. महाराष्ट्रातील भरतपूर म्हणून या क्षेत्राचे पक्षीतज्ञांनी वर्णन केले आहे.

अभयारण्याचा दर्जा :->

नांदूरमध्यमेश्वर येथील स्थलांतरीत पक्ष्यांच्या संचार, याठिकाणी जैविक विविधता आणि पर्यावरणीय महत्त्व लक्षात घेऊन राज्य सरकारने 25 फेब्रुवारी १९८६ रोजी नांदूरमध्यमेश्वर जलाशयाचे क्षेत्रात सुमिश्रीत विविध रंग छटांची चित्ताकर्षक सौंदर्याचे व मनोहरी लयबद्धतेचे नानाविविध आकाराच्या जातीचे सुंदर पक्षी सहज सुलभतेने निदर्शनास येतात बहुसंख्येतील विविध पक्षी आनिसानिध्यात सौंदर्यपूर्ण कौटुंबिक वातावरणात हृष्ट निरिक्षणास मंत्रमुग्ध करतो काही प्रवासी आता आता या अभयारण्यात स्थानिक झाले असून ते वर्षभर दिसतात या मुख्यतत्वे, पाणकावळा, बगळे, पाणडुबी, कमळ पक्षी, टिकट्या, पाणकोंबडी, तुतारी, मुग्धबलाक, खंड्या, पाणघार इ. समावेश आहे या अभयारण्यातील वरील जैविक संपन्न तेमुळे दरवर्षी निसर्गपर्यटनासाठी पर्यटक आकृष्ट होऊ लागले आहेत. सन 2007 - 2008 मध्ये निसर्ग पर्यटन योजना अंतर्गत निसर्ग परिचय केंद्राचे खानगांव थडी येथे बांधकाम करण्यात आले आहे.

अंतिम अधिसूचना :-

नांदुरमध्यमेश्वरला अभयारण्याच्या तेथील पक्षी आणि जैवविविधेच्या सुरक्षेच्या आधारे लाभलेला अशी ओळख आहे. मात्र अद्याप या अभयारण्याची अंतिम अधिसूचना प्रसिद्ध झालेली नाही.

परदेशी पक्ष्यांचे आगमन :-

युरोप विविध देशांमधील पक्षी लाखो किलो मीटर मध्ये अंतर कापुर दरवर्षी नांदुरमध्यमेश्वर अभयारण्यात नळ टेकतात स्थलांतर करून येणारे हजारो परदेशी पाहून हे या ठिकाणाचे विशेष आकर्षण असते. या पक्ष्यांना न्याहळण्यासाठी तसेच यांचे निरीक्षण हजेरी लावतात मटका, गळवास पीक हेन, पाणकावळे, कूट्स, चिखले शिकारी पक्षी यासारख्या पक्ष्यांचे आगमन होत असल्याचे पक्षी निरीक्षण आगतात

रामसरचा प्रस्ताव :-

'रामसर' हे इराणमधील शहराचे नाव असून १९७१ मध्ये तेथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेत जगातील पाणथळ जागांचे संवर्धन व यांच्या पर्यावरणीय व्यवस्था सुद्धा तत्वास मान्य झाला, तेव्हापासून सरोवर, नद्या, तलाव, गवताळ पाणथळ मैदाने, खाडी, समुद्रकिनारे, खारफुटी, दलदलीचे देश आजच्या जगभरातील प्रस्तावावर विचार करून त्यांना मान्यता दिली जाते. त्यांना 'रामसर साइट' असे म्हटले जाते, नांदुरमध्यमेश्वरचा आला आहे.

जैवविविधता मार्गदर्शिका :-

नांदूरमध्यमेश्वरच्या ठिकाणी असलेल्या जैवविविधतेसंबंधी पक्षी निरीक्षक आणि साहित्य व साहित्य कंपनीतील कंपनीतील जनरल मॅनेजरशी ' जबाबदारी सांभाळणाऱ्या प्राणयक्ष जैवविविधता मार्गदर्शिका " या इंग्लिश पुस्तकाची निर्मिती केली आहे. यामध्ये, पक्ष्यांची माहिती, त्याचे नाव त्याचा हंगाम आदींचा माहिती त्याचे नाव त्याचा हंगाम आदींचा पुस्तकात समावेश आहे.

पक्षी निरीक्षणासाठी येथे निरीक्षण मनोरे, स्पोटींग स्कोप आणि दुर्बिणी उपलब्ध व्यवस्थापनेकडून उपलब्ध करून दिली जाते परंतु जलाशयातील पाण्यातील पाणथळी, पक्षी जलाशयात विहार करत असल्यास ही बोट उपलब्ध नसेल तसेच ही बोट आपल्यालाच चालवावी लागते.

पक्षी निरीक्षणासाठी डिसेंबर ते फेब्रुवारी हा उत्तम कालावधी असतो. तसेच नाशिक हे तीर्थक्षेत्र आणि पर्यटन स्थळ असल्यामुळे आसपासच्या सोबतच इतर ठिकाणी देखील फेरफटका.

त्यामुळे गाळ, दलदल, गाळ आदींच्या नदीपात्रात उचवटे, जमीन सुपीक तयार झाली. पक्ष्यांचा खाद्य म्हणून आवश्यक असलेले मासे, शेवाळ दलदलीत.

तरुणांना रोजगार :-

नांदुरमध्यमेश्वर स्थानिक तरुणांना मोठा रोजगार निर्माण झाला या सर्व युवकांनी पक्ष्यांचे निरिक्षण अभ्यास तसेच अन्य बाबी आत्मसात केला आहे. त्या अनुषंगाने तेथे येणाऱ्या पर्यटकांना माहिती दिली जाते.

पक्षीगणना :-

येथे दरवर्षी पक्षीमित्र संघटना आणि बी.एन.एच.एस यांच्या वतीने जानेवारी महिन्याच्या तीसऱ्या आठवड्यात पक्षी गणना केली जाते.

या पूर्वी वर्षे	आलेल्या प्रजाती	पक्षी गणनेच्या एकुण संख्या	नोंदी
2007	53	38699	
2008	55	25705	
2009	41	13188	
2010	49	33636	
2012	51	14551	
2013	56	22652	
2014	59	41819	

प्राणी संपदा :-

अभयारण्यात परिसरात कोल्हा, मुंगुस, ऊदमांजर, बिबट, विविध साप इ. येथील जलाशय पकुन 24 जातीच्या मासे आहेत.

कसे पोहचावे :- नांदुरमध्यमेश्वर येथे जाण्यासाठी नाशिकहुन एक ते दीड तास सिन्नरहुन पाऊन तास तर निफाड वीस मीनीट लागतात.